

İlk Çağ'da Ortaya Çıkan İktisadi Düşünceler ve İktisat Bilimine Katkıları*

Ezgi BAHÇE¹
Özer ÖZÇELİK²

Özet

Antik çağda ekonomik düşünce, genellikle içsel zenginlik üzerine odaklanmıştır ve bu, kapalı ve statik bir ekonomik yapıyla uyumlu görünmektedir. İlk ekonomik düşünceler, eski toplumların gelişimini sınırlamış olmasına rağmen, iktisadi teorilerin temelini oluşturmuştur. Örneğin, Konfüçyüs'ün devlet müdahalesini sınırlama ve düşük vergi politikası gibi görüşleri, günümüz serbest piyasalarının temellerini oluşturmuştur. Benzer şekilde, Chanakya'nın ithalatı savunma ve David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi gibi fikirleri, iktisat politikalarının temelini oluşturmuştur. Antik Babil'de Hammurabi'nin yazılı yasaları, ekonomik dengenin sağlanmasına büyük katkı sağlamıştır. Antik Yunan düşünürü Xenophon'un azalan verimlilik ilkesi ve Aristophanes'in para teorisi gibi kavramlar, iktisadi düşüncenin temelini oluşturan ilkeler arasındadır. İlk Çağ'da yaşayan filozofların, devlet adamlarının ve hükümdarların ekonomiye dair yaptıkları yorumlar, yazdıkları eserler ve oluşturdukları kanunlar, bilim olarak iktisatın yapı temelini oluşturmuştur. Bu nedenle, antik çağlardan itibaren iktisadi düşüncelerin, modern iktisat biliminin gelişiminde önemli bir rol oynadığı kabul edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İktisadi düşünce, İlk Çağ, İktisat bilimi

JEL Sınıflandırması: A14, B11, B31

Economic Thoughts Arising in Antiquity and Their Contributions to the Science of Economics

Abstract

Economic thought in ancient times often focused on internal wealth and appeared consistent with a closed and static economic structure. Although early economic ideas may have constrained the development of ancient societies, they formed the foundation of economic theories. For instance, the views of Confucius advocating limited state intervention and low taxation laid the groundwork for modern free markets. Similarly, ideas such as Chanakya's defense of imports and David Ricardo's Theory of Comparative Advantage shaped economic policies. The written laws of Hammurabi in ancient Babylon made significant contributions to maintaining economic balance. Concepts like Xenophon's law of diminishing returns and Aristophanes' theories on money are among the fundamental principles of economic thought. The comments, writings, and laws regarding economics by philosophers, diplomats, and rulers of ancient times formed the structural basis of economics as a science. Therefore, it is widely acknowledged that economic ideas from ancient times have played a crucial role in the development of modern economics.

Keywords: Economic thought, Primeval Era, Economics

JEL Classification: A14, B11, B31

*Bu çalışma ilk yazar tarafından Kütahya Dumlupınar Üniversitesi LEE İktisat ABD'da hazırlanan "İlk Çağ Medeniyetlerinde İktisadi ve Mali Yapının Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tezi temel alınarak oluşturulmuştur.

¹ Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat ABD, ezgi.bahce0@ogr.dpu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5479-9108

² Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ozer.ozcelik@dpu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9164-5020

1. Giriş

İlk Çağ olarak adlandırılan dönem, yazının icadı ile başlayıp Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkıldığı 476 yılı arasını kapsamaktadır. İlk Çağ, bilimsel iktisadın başlangıcından önceki dönemlerin ilkinin temsil etmektedir. İnsanlığın ilk olarak yerleşik düzene geçmesi ile birlikte aralarında meydana gelen ekonomik ve sosyal ilişkilerin bir sonucu olarak, bu ilişkilerle ilgili ilk düşüncelerin ortaya atıldığını varsaymak gerekmektedir. Bu iktisadi ilişkilerin tabii bir sonucu olarak İlk Çağda dahi bazı iktisadi düşünce ve hükümlerin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Ancak İlk Çağdaki düşünceler ele alındığında bu düşüncelerin temelini daha çok din ve felsefenin oluşturduğu görülmüştür (Kılıç, 2015: 19).

İktisat 19. yüzyıla kadar ayrı bir disiplin olarak görülmesine de iktisadi düşüncenin antik dünyadan günümüze kadar varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. İnsanlar ekonomik davranışı analiz etmeye ve açıklayıcı ilkelere ulaşmaya başlamadan önce şüphesiz yüzyıllar boyunca ekonomik olarak davranmışlardır. İlk başta, bu analiz açık olmaktan çok örtülü, açıkça ifade edilmekten çok anlaşılmasız ve ekonomik olmaktan çok felsefi ve politik bir tarza sahipti. Ancak her yerde bulunan ve kaçınılmaz kıtlık (yaygın ve sürekli açlığa, etkilediği insanların aşırı zayıflayıp güçten düşmesine ve ölüm oranında önemli bir artışa yol açan aşırı ve uzun süreli gıda darlığı) karşısında, çeşitli biçimlerde ve çeşitli yakın amaçlara yönelik çalışmalar devam etmiştir (Spengler ve Allen 1960: 2).

İnsanlığın yeryüzünde var olduğu günden itibaren insanların, bireysel ve toplumsal çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, üretimde bulunduğu, ticaret yaptığı ve bunun sonucunda elde ettiği ürünleri korumak için esas itibarıyla çeşitli iktisadi faaliyetlerde bulunduğu gözlemlenmiştir (Güngör, 2015). İktisat için Hegel'in "Tarihte Akıl³" kitabında belirttiği, tarihin belirli bir düzeni ve yönü olduğu düşüncesi oldukça önemlidir. Hegel'e göre tarih, medeniyetlerin birbirini izlemesinin, yeni biçimleriyle bir tekrarlama veya kısır döngü olmadığını, insanlığın daha büyük ve geniş imkanlara ulaşmasının temsilcisi olduğunu ifade eder. Hegel'in tarihin belli bir düzeni ve yönü olduğu şeklindeki bu düşüncesi önemsendiğinde, hemen ardından tarihin itici gücünün ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Cevap olarak, tarihin itici gücünün insanların ihtiyaçlarının, tutkularının ve çıkarlarının belirlediğini ifade etmiştir (Kök, 1999: 14).

---

³ Hegel'e göre "Her şey döngüler halinde olup biter; yalnızca bu döngü çerçevesinde birey değişiklik geçirir. Doğada ölümden doğan yaşam yine bireysel yaşamdır: tür; bu değişim içinde töz olarak karşımıza çıktığına göre, bireyin yok olması, tünün yeniden bireyselliğe dönüşü demektir. Tünün korunumu yalnızca aynı varlık biçiminin tekdüze yinelenmesiyle olur. Tinsel oluşumlarda durum başkadır: burada değişim yalnızca yüzeyde değil, tersine kavramdadır. Düzenlenen kavramın ta kendisidir. Doğada tür ilerleme yapmaz, tinde ise her değişim ilerlemedir. Gerçi doğada da doğal oluşumların sırası her sonraki basamak bir öncekinin yeniden düzenlenmesi olacak biçimde, insana doğru yükselen ışıklı bir basamaklar dizisini oluşturur ve bir öncekinin yok olması ve kaldırılmasıyla daha yüksek bir ilke meydana gelir; ama bütün bu basamaklar birbirinin dışındadır, bütün tomurcuklar birbiriyle yan yana durur: Birinden ötekine geçiş, yalnızca bu bağlamı kavrayacak düşünen tin için vardır.". Daha detaylı bilgi için bakınız: Hegel, 2020.

İktisadî düşüncenin temel ve birincil kaynağı, şüphesiz hayatın kendisi, hayatın içerisinde bulunan iktisadî faaliyetleri oluşturan pratik gerçeklerdir. Bu yönden bakıldığında, iktisadî düşünceye bir başlangıç belirlemek olanaksız denecek kadar zordur. Çünkü, insan düşüncesini yazılı tarih döneminden önceki zamanlarda izleme imkânımız bulunmamaktadır. Bu itibarla, en eski iktisadî düşünce de diğer düşünce türleri gibi, ancak yazının bulunması ile düşüncenin kaydedilebilme olanağının elde edilmesinden sonra, bilgilerimiz arasına girmektedir. Bu tür iktisadî düşünce, örneğin, Brahman'ın Veda'sı gibi mukaddes yazılarda veya dinî mevzuatta mevcut bulunmaktadır (Selik, 1988: 5).

İktisat tarihinin nerede ve ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. İktisadi düşünürlerin bir kısmı iktisat tarihinin; Eski Mısır, Hindistan, Çin ve Babil gibi uygarlıkların döneminde ortaya çıktığını savunmakta iken; diğer bir kısmı ise, iktisat tarihinin Batı'da Eski Yunan döneminde özellikle Aristo'nun fikirleriyle başladığını savunmaktadır. İktisadın başlangıcını Eski Yunan olarak kabul eden düşünürlere göre, Eski Yunan uygarlığı öncesi dönemdeki iktisadi uygulamaların temelini, dini ve geleneksel kurallar oluşturmaktadır. Bu nedenle bu düşünürlere göre, bu uygarlıklarda ekonomik gelişmeler görülse de iktisat tarihinin başlangıcı olarak kabul edilecek nitelikte olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak tarihin 'başlangıcı bulunmayan bir inceleme' olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. Dolayısıyla, iktisadi düşüncenin insanlığın varoluşu ile birlikte ortaya çıktığını düşünmek daha mantıklı bir yaklaşımdır. Dahası Eski Yunan Uygarlığı öncesindeki dönemlerde Babil, Eski Mısır ve Hindistan'da ekonomik anlamda ileri seviyede ihtişamlı uygarlıkların olduğu bilinmektedir (Savaş, 1997: 1-4).

Bu çalışma insanlığın var olduğu ilk zamanlardan bu yana kişisel ya da toplumsal ihtiyaçların karşılanması için yapılan iktisadi faaliyetlerin gelişiminin, ilk çağlardan günümüze nasıl uzandığını ve bugün iktisatta hala geçerli olan teorilerin temelini nasıl oluşturduğunu gözlemlemektedir. Çalışmada yukarıda bahsedilen görüşler çerçevesinde iktisat tarihi Eski Yunan Uygarlığı Öncesi ve Eski Yunan Uygarlığı Dönemi olmak üzere iki ayrı dönem olarak ele alınarak bu dönemlerde ortaya atılan iktisadi düşünceler, yazılan eserler, uygulanan kanunlar ve ekonomik kurallar incelenecektir. İlk olarak Eski Yunan Uygarlığı dönemine kadar süregelen medeniyetlerde görülen ekonomik faaliyetlerin dayanakları olan dini öğretiler, kurallar, kanunlar ve dönemin düşünürlerinin fikirleri değerlendirilecektir. İkinci olarak iktisatçıların çoğunluğu tarafından iktisat tarihinin başlangıcı olduğu kabul edilen dönem olan Eski Yunan Uygarlığı dönemi; dönemin ünlü düşünürleri Aristo, Platon, Hesiod, Xenophon, Demokritos ve Aristophanes'in eserleri ve ortaya koymuş oldukları fikirler çerçevesinde ele alınarak bu eser ve fikirlerin günümüz iktisadi üzerindeki etkileri tartışılacaktır. Sonuç olarak ilk çağda ortaya çıkan iktisadi düşünceler ve bu düşüncelerin iktisat bilimine katkıları üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

2. Eski (Antik) Yunan Uygarlığı Öncesi Dönem

İlk Çağ uygarlıklarının temeli, toplulukların hareketlilik miktarını azaltarak, daha uzun süre için tek bir yerleşmesi anlamına gelen ortak yerleşik yaşama geçişi ile

atılmıştır. Daha önceleri sürekli göç eden topluluklar, istikrarlı bir yaşam sürebilmek için coğrafik koşulları uygun olan bölgelere yerleşmeyi istemiştir. Kendilerine uygun bölgeleri seçen gruplar, düzenli ve güvenilir bir yiyecek kaynağı üretme ihtiyacı hissetmiştir. Bu nedenle mahsul yetiştirmeye uygun tarlalar; varsa tarlalarda, yoksa ormandaki ağaçları keserek elde ettikleri tarıma uygun arazilerde tarım faaliyetleri yürütmüşlerdir. Tarıma elverişli olmayan kırsal kesimlerde ise sağımlı, çift sürme ve etleri için hayvan yetiştirmek suretiyle hayvancılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır (Hirst, 2019). Tarımsal nüfusun, tarım dışı nüfusu besleyebilmesi sınırlı olmuştur. Genel olarak ilk çağ toplumlarında köylüler toprağın sahibi olmamış, büyük toprak sahiplerine bağlı yaşamışlardır. Genel olarak köylüler, ağır vergi altında ezilen yoksul konumda olmuşlardır (Heilbroner, 1968:27-28).

Tarım ve hayvancılıkta ilerleyen toplumlar, maden ocaklarında yer alan kalay, bakır, bronz, altın, gümüş, demir ve diğer metalleri çıkarmışlardır. Çıkarılan bu metaller ile metal ve alaşımların, cevher veya metal içeren ham maddelerden, kullanım sürecine uygun kalitede üretilmesini sağlayarak metalurji veya diğer adıyla metal biliminde gelişmişlerdir. Metalleri kullanılarak günlük hayatlarında gereksinim duydukları alet ve makineleri icat eden uygarlıklar tekstil veya seramik üretimi, mücevher üretimi ve el sanatları gibi dallarda uzmanlaşmaya gitmişler ve bu dallarda yeteneği olan ve zamanının bir kısmını veya tamamını ayırabilen kişileri eğiterek iş bölümü kavramını geliştirmişlerdir (Hirst, 2019).

Sulamaya elverişli arazilerin kıyısında bir araya gelen boyların, tarım ve tarım dışında yapılan tarımsal faaliyetler dolayısıyla sanatkârların, tüccarların ve toplumun diğer kesimini oluşturan bireylerin tümünün bir arazi etrafında toplanması ile birlikte beliren uygarlıklar, zaman içerisinde ellerinde bulunan hammaddelerin azalması ve toprakların artık bireyleri beslemeye yeterli olmaması sebebi ile yayılımcı politikalar izlemiştir. Gittikçe ulaşabileceği büyüklüklere ulaşan uygarlıklar ekonomik açıdan toprağın daha verimli işlenmesi, madenlerden tarım aletleri yapımı ve ekonomik anlamda organize olmaya yönelmişlerdir (Yılmaz, 2002: 84).

Oluşturmuş oldukları organizasyonlarla birlikte gelişen uygarlıklarda ekonomik (parasal) güce dayalı yeni bir sosyal yapı da ortaya çıkmıştır. Krallar ve sosyoekonomik üstünlüğü olan rahipler, hükümet yetkilileri ve savaşçı askerler topluma hükmetmiştir. Ortaya çıkan bu üst sınıfta; özgür insanlardan oluşan çiftçiler, yetenekli (zanaatkâr) esnaflar ve zanaatkârlardan oluşan büyük grup bulunmaktaydı. En alt kısımda ise bir köle sınıfı mevcuttu (Vurusic, 2019).

İlk Çağ medeniyetlerinde ekonomik kurumlar ve statüler, uygarlıklar arasında farklılık arz etse de genel olarak İlk Çağ ekonomileri güçlü bir şekilde toplumun geleneklerinin ve daha zayıf bir şekilde dini inançlarının etkisi altında kalmış kurum ve statüleri içermektedir. Toplumdan topluma şartları ağırlaşır hafifleşmekle birlikte kölelik statüsü her toplumda mevcut bulunmaktadır (Taş ve Günay, 2015: 148).

Ticaretin gelişmesi ile uygarlıklara göre farklılık gösterse de devlet ekonomiye müdahil olmaya başlamıştır. İlk Çağ'daki batı medeniyetlerinde devletin ekonomideki rolünün doğu medeniyetlerine göre daha az olduğu bilinmekle birlikte, İlk Çağ medeniyetlerinin ekonomik açıdan otoriter olduğu bilinmektedir. Bu açıdan İlk Çağ medeniyetlerinin kurumsal ve statüsel özellikleri toplumlar arasında farklılık gösterse de genel olarak daha çok geleneklerin ve daha az dini inançların temelinde oluşmuş toplum olmaları sebebiyle; kurumlar, statüler ve iktisadi düşünce açısından ortak özellikler kazandıkları görülmüştür. Bu ortak özellikleri sınıflandırdığımızda şu şekilde maddeler ortaya çıkmaktadır (Taş ve Günay, 2015: 148-150):

- İlk Çağ ekonomilerinde işgücü piyasası bulunmamaktadır.
- İlk Çağ ekonomilerinde sermaye birikimi bulunmamaktadır.
- İlk Çağ ekonomileri teknolojik anlamda sınırlı bir ilerleme göstermişlerdir.
- İlk Çağ toplumunu oluşturan fertlerin, doğdukları andan itibaren ya da daha sonra kazandıkları olumlu ve olumsuz ayrıcalıkları bulunmamaktadır.

Eski Yunan dönemi öncesindeki uygarlıkların iktisadi ve ekonomik uygulamaları, iktisadi düşüncenin gelişmesine tam olarak katkı sağlamış olmasa da bu uygarlıklarda var olan iktisadi prensipleri göz ardı etmek ve bu medeniyetlerdeki gelişmeleri yok saymak doğru olmayacaktır.

Antik çağda doğu toplumlarının iktisadi uygulamalarının iki temel dayanağı bulunmaktadır. Birincisi, kutsal kitapların ahlaki kural ve öğretilerine aittir. İkincisi ise, devlet yönetimine dair bazı kurallar ve değerlendirmeler içerisinde yer alan iktisadi ve mali kurallar ile alakalı dönemin düşünürlerinin katkılarıdır (Erdem, 2012: 7).

Eski Mısır ve Mezopotamya'da dini içeriğe sahip olan yönetim tarzının sorgulanması veya geleneksel temellere dayanan üretim ve bölüşüm kurallarının tartışılması, hem tanrı kralların takdirine karşı isyan hem de var olan geleneksel düzene karşı işlenen bir suç sayıldığından günah olarak nitelendirilmekteydi. Bu açıdan ilk kentlerin ve kent devletlerinin kurulduğu Mısır ve Mezopotamya gibi Doğu medeniyetleri, iktisat mantığını bir düşünce faaliyeti olarak benimsememiş olsa da, dini ve geleneksel değerleri çerçevesinde kendilerine özgü iktisadi uygulamalar geliştirmiştir. İnsanlık tarihinin en gelişmiş siyasi organizasyonu olma özelliği taşıyan devletleşme düşüncesinin sonucunda, Mısır ve Mezopotamya'da ortaya çıkan büyük devletler, farklı ekonomik uygulamalar ortaya koyarak devirlerinin en önemli büyük ekonomilerini meydana getirmiştir. M.Ö. 8000. yılda Doğu medeniyetleri üretim biçimlerini geliştirirken, M.Ö. 5000'li yıllara kadar batıda tarım ile ilgili devrim niteliğinde bir gelişme gözlenmemiştir. Bu açıdan antik çağda ilk ekonomi uygulamalarının doğuda başlayıp gelenekselleştiğini söylemek mümkündür. Doğudan batıya yayılan tarımda üretim devrimi; batının coğrafi şartları, ekonomik kaynaklarının özellikleri ve batı gelenekleri ile içselleşerek kendi özgün şekline bürünmüştür (Günay, 2015: 47).

Çin ve Hindistan'da kurulan uygarlıklara bakıldığında, iktisadi ilkelerinin çoğunlukla ahlaki geleneklere dayandığı görülmektedir. Eski Hindistan'ın dini

düzenlemeler ile birtakım iktisadi kurallar belirlenmiştir. Dini kuralların temelini oluşturan kutsal metinlerinden biri olan Vedalar'da faiz, vurgunculuk ve tefecilik gibi konular üzerinde durularak, bunları yasaklayan düzenlemeler yapılmıştır. Çin'de ise ahlaka dayalı iktisadi ilkelerin Konfüçyüs'ün düşünce ve öğütleri etrafında şekillendiği gözlenmiştir. Konfüçyüs öğretilerinde, atalara saygıyı öğütlerken, toplumsal değerleri oluşturan geleneklere de saygı duyulmasını istemekteydi. Konfüçyüs'ün ortaya koyduğu felsefi düşünceler; toplumsal ve politik sorunlar, doğru ve adil yönetim gibi konular, aile ve toplum değerleri ile ilgili yargılardan oluşmaktaydı. Konfüçyüs devletin iktisadi hayata müdahalesinin yoğun olmaması ve devletin halkla rekabet etmemesi gerektiği fikrindeydi. Bunların yanında, aileler üzerinde yük oluşturmaması açısından düşük vergi toplanmasını savunmaktaydı. Vergilerin düşük olması sonucunda halkın daha çok çalışıp üretimde artış sağlayacağına inanmaktaydı (Günay, 2015: 47; Erdem, 2012: 8-9).

İktisadi düşünce tarihi açısından Eski Çin'in en önemli düşünürü şimdiki zamandan yaklaşık 2700 yıl önce yaşamış olan Guan Zhong'dur. Guan Zhong, *Guan Zi* isimli kitabında devlet görevlerinden yalnız yürütme alanındaki idari kuruluş ve faaliyetleri içine alan dar anlamdaki kamu yönetimine ilişkin görüş ve esasların dışına çıkmaktadır. Guan Zhong'un bu kitabında, arz ve talep teorisi, miktar teorisi, konjonktürel dalgalanmalara ilişkin mali politika ve piyasanın işleyişine ilişkin görüşleri bulunmaktadır. Guan Zhong'un iktisadın gündemini bugün de ilgilendiren konuları ele aldığı görülmektedir (Erdem, 2012: 9; Berkün, 2017: 640).

Konfüçyüs ile aynı dönemde Hindistan'da yaşayan Buda, öğretilerinde; paylaşım ve kişilerin devlete olan vergi borcu üzerinde durmuştur. Buda'ya göre insan, kendi ihtiyacı ve devlete ödediği vergi dışında elinde kalanları fakirlerle paylaşmalıydı. Hindistan'ın iktisadi uygulamalarının Buda'nın fikirleri temelinde oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple Hindistan'da ortaya çıkan kast sistemi⁴, kast sisteminde yer alan sınıfların görevleri, ekonomik faaliyetlere kimlerin dâhil olacağı ve elde edilen gelirlerin sınıflar arasında paylaşımının nasıl yapılacağı Budizm ile tekrar şekillendiği söylenebilmektedir⁵ (Günay, 2015: 47-48).

Buda'nın yanı sıra M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllarda Eski Hindistan'da yaşamış olan geleneksel olarak Kautilya veya Vishnugupta olarak tanımlanan ünlü düşünür ve devlet adamı Çanakya (Chanakya); etkin ve sağlam bir devletin temellerinin nasıl olması gerektiğini anlatan *Maddi Kazancın Bilimi (Arthashastra)* isimli kitabında devlet idaresi ve siyasal iktisada ilişkin görüşlerini bildirmiştir. Bu eserinde dış siyaset ile iktisadi çıkarlar arasında bağlantı kurmuştur. Halkın refahının sürekli

⁴ Kast sözcüğü, Portekizce'den (casta; ırk, soy) geçmiş bir kelime olup “ayrıcılıklar bakımından yukarıdan aşağı doğru kesin ölçülerle sınırlanmış bulunan, en koyu biçimiyle Hindistan'da görülen toplumsal sınıfların her biri” olarak tanımlanmaktadır. Kast piramidi sırayla Brahman (din adamları), Kshatriya (askerler), Vaişya (tüccarlar), Şudra'dan (işçiler) oluşmaktadır. Daha detaylı bilgi için bakınız: Büyükbahçeçi, 2016.

⁵ Budizm, “Kast Sistemine” (sınıf ayrımı) karşı çıkmaktadır. Buna karşın bu sistem Karma öğretilerinde yer almaktadır. Budizm ile kastı ne olursa olsun herkese kucak açılması öğütlenmiştir. Budizm ve kast sistemi arasındaki hakkında daha detaylı açıklama için bakınız: Kutlutürk, 2019.

olmasını sağlamak için piyasalarda istenilen kalitede uygun fiyata yeterli miktarda mal bulunması prensibi ile ithalatı savunmuştur. Karşılaştırmalı üstünlük teorisinin temellerini atmıştır⁶. Aynı zamanda ideal bir vergileme sistemi için vergileme ilkelerini de belirlemektedir. Çanakya, işçinin ürettiği malın piyasa değeri ile işçinin ücreti arasında bir ilişki kurmakta ve malın piyasa değerini de maliyeti ile ilişkilendirmektedir (Erdem, 2012: 8). Arthashastra siyaset sanatı üzerine yazılmış önemli bir tarihi belge niteliği taşımaktadır. Hükümdarın etkin bir şekilde ülkeyi nasıl yönetmesi gerektiği konusunu işlemektedir. İstikrarlı bir ekonominin sürdürülmesi için yapılması gerekenler, vergiler, tarım, sulama, madencilik, para basma, üretim, ticaret ve servetin yeniden dağılımı ile bir kralın sorumlulukları, görevleri ve ekonomik ahlak, yapının başlıca konularını oluşturmaktadır. Bu nedenle de yazılmış ilk “politik iktisat” kitabı olarak tanımlanmaktadır (Tomanbay, 2019: 35).

Ekonomilerine dini prensipler ile yön veren bir diğer uygarlık da İbraniler olmuştur. İbraniler ekonomilerine peygamberlerine gelen vahiyler ile yön vermektedir. Kutsal kitapları olan Tevrat; mülkiyet, kâr, faiz ve tefecilik gibi konulara ilişkin hükümler barındırmaktadır. Ayrıca Tevrat’ta adil paylaşım ve bölüşümlerle ilgili prensipler de bulunmaktadır. Dini temelli helal haram ölçütüne göre belirlenen ekonomik prensipler Yahudiler arasında geçerli olurken, Yahudi olmayanlara karşı uygulanan kurallar kâr zarar esasına göre belirlenmekteydi. Yahudilerde dini prensipli ekonomik faaliyetlerle, ahlaki sonuçlara ulaşmak, sınıflar arasında bulunan yapıyı devam ettirmek ve geleneksel üretim biçimini muhafaza etmek amaçlanmıştır. Yahudilere ait kaynaklara bakıldığında bu toplumlarda, ekonomik olayları doğru bir biçimde açıklayan bilimsel bilginin gelişmediği gözlemlenmektedir (Günay, 2015: 48).

Bir Mezopotamya devleti olan Sümerler’de her şey tanrı adına tapınağa ait bulunmaktaydı. Bu durum günlük hayatın işleyişinde ve ekonomideki kuralların din temelinde oluştuğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. İktisadi düşünce tarihinde önemli yer edinmemiş olsa da Sümerler yazıyı icat etmeleri sebebiyle tarihte büyük önem arz etmektedir. Yazının icadı ile tarihe ışık tutulmuş ve bilim alanlarında ilerleme sağlanmıştır. Bugün ekonominin yazının icat edilmesiyle başladığı kabul edilmektedir.

Sümer ekonomik sisteminde tanrılar için yapılan tapınaklar ekonomik sistemin merkezini oluşturmaktaydı. Toprağı işleyen halk topraktan elde ettiği ürünlerini ihtiyacını karşılayacak kadar kendine ayırmakta, kalan kısmını tanrılar için yapılmış tapınaklara teslim etmekteydi. Tapınak ekonomisine bağlı olarak teslim edilen malları tapınaktaki rahipler kayıt altına almaktaydı. Teslim aldıkları malları kaydetmek için Token sistemini kullanmakta olan rahipler teslim edilen malı simgeleyen Token’ların kil tablet üzerine baskılarını alarak ilk yazılı muhasebe kayıtlarını oluşturmaya başlamışlardı (Şeker ve Şeker, 2019: 115).

---

⁶ Çanakya’nın ifade ettiği karşılaştırmalı üstünlük kavramı daha sonra 1817 yılında David Ricardo tarafından geliştirilerek “Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi” olarak literatüre girmiştir. Daha detaylı açıklama için bakınız: Ricardo, 1817.

Bir diğer Mezopotamya devleti olan Babil’de ise, Babil kralı Hammurabi dinden bağımsız olan iktisadi kurallar içeren ilk yazılı yasaları uygulamaya koymuştur. Hammurabi kanunları Mezopotamya’da ortaya çıkan iktisadi düşünceyi gösterdiği için iktisat bilimi açısından değerlidir. Dönemin iktisadi uygulamalarını gösteren bu yasalar; faiz, kredi, ücret ve çalışma süreleri ile ilgili kararları kapsamaktadır. Faiz hadlerini yükselten tefecilere karşı halkı korumak için Hammurabi tarım alanında maksimum %12-25 arasında, madenlerde ise %33’e kadar faiz alınabileceği kuralını getirmiştir. Sosyal ve ekonomik dengeyi sağlamak adına serbest iktisadi ortamda güçsüzleri koruma amacı taşıyan kanunlar, müdahaleci bir devlet anlayışının sonucudur. Bu kanunlarla, mülkiyet ve mülk sahiplerinin hakkı koruma altına alınmıştır. Mezopotamya’nın zenginliğinin tarım olması sebebiyle Hammurabi kanunlarında; çiftçilerin görevleri, çiftçilerin borçları, sulama, mevsim işleri için rençper kiralama gibi tarımsal kurallara ilişkin ayrıntılı hukuki düzenlemelere yer verilmiştir. Ayrıca çiftçilerin ve yarıcılarının toprak sahipleri ile olan üretim ilişkilerine de yer verilmiştir. Hammurabi kanunlarında borçlulara ilişkin hükümler de bulunmaktadır (Günay, 2015: 49-50). Hammurabi Kanunlarında yer alan *“bir kişinin borcu olup, iklim değişikliklerinin tarımsal araziyi sular altında bıraktığı veya ürünü mahvettiği ya da kuraklığın o yılın mahsulünün alınmasına engel olduğu durumda, söz konusu yıl için, borçlunun alacaklısına ne borcunu ne de faizini ödeyeceği”* hükmü (Bahçe, 2017: 55-56) bu kanunların güçsüzün yanında olma amacı taşıdığını göstermektedir.

Eski Yunan uygarlığı öncesi dönemdeki iktisadi uygulamaların temelini, dini ve geleneksel kuralların oluşturduğu görülmektedir. Bu nedenle bu uygarlıklarda görülen ekonomik gelişmelerin iktisat tarihinin başlangıcı olarak kabul edilecek nitelikte olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak genel olarak söylenebilecek olan, toplumsal yaşantının ilk çağlarından itibaren ortaya çıkmış bulunan iktisadi sınıflaşmanın devamını sağlamayı amaçlayan statükocu bir düşüncenin bu dini ve geleneksel kurallarda etken unsur olduğu görülmektedir. Böylece ilk çağ yaşantılarına bakıldığında günümüze kadar gelen çabaların başlangıcını görmek mümkün olacaktır (Kumbaracıbaşı, 1976:23).

3. Eski (Antik) Yunan Uygarlığı Dönemi

Antik Yunan medeniyetinin bugün ki Yunanistan toprakları ile çevresinde yaşayan toplumların kurduğu ve MÖ 756 ile MÖ 146 tarihleri arasında hüküm sürdüğü düşünülmektedir. Antik Yunan uygarlığının klasik çağı olan en güçlü dönemi MÖ 5-4. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir (Caner, 2015:108). Antik Yunanlılar, onlara atfettiğimizden daha karmaşık bir toplumda yaşamışlardır. Dahası, onlar yalnızca sosyal ve fiziksel sorunlara uygulanan teoride kaydedilen ilk adımları geliştirmekle kalmamış; bir adım daha ilerleyerek metodolojiyi ya da teorilerin nasıl türetileceği, geliştirileceği veya formüle edileceğine dair teori geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri bu teoriyi önemli problemlerine uygulamışlardır. Onların ekonomik düşüncelerinin ihmal edilmesine yol açan şey, yalnızca önemli ekonomik sorunlarının olmadığı varsayımı olmuştur. Geçtiğimiz yüzyıl boyunca arkeolojik kanıtlar biriktikçe, klasik dünyaya olan ilgi ahlak felsefesinin sınırlarının ötesine geçmiştir. Bu kanıt, Yunanlıların ağırlıklı olarak tarımsal bir toplulukta yaşadıkları ve yalnızca önemsiz

ticari faaliyetlerin olduğu yönündeki eskiden yaygın olan görüşten çok farklı olduğunu göstermektedir. Böylece Yunanlıların büyük ölçekli ticari kolonizasyon, yaygın gemicilik ve belirli bölgelerde endüstriyel üretim sürdürdüğü ve buna eşlik eden siyasi ve ekonomik sorunlar yaşadığı da ortaya çıkmaktadır. Bu ticari faaliyetin kayıtları ve bunun doğurduğu sorunlarla baş etme yöntemleri, birbirini izleyen düşünce ve ekonomik yönelim dönemlerinin süzgecinden geçmiştir (Lowry, 1958: 62-63).

Eski Yunan topraklarının dağlık olması ulaşımda denizin önemini artırmıştır. Bu coğrafi durum hem Yunan toplumunu denizciliğe teşvik etmiş hem de küçük bağımsız şehir devletlerinin teşekkülünü desteklemiştir (Güran, 1999: 11). Eski Yunan'da köylerde tarımsal üretim gerçekleşirken, şehirlerde iktisadi hayat ticaret ile yürütülmekteydi. Örnek olarak, Yunanistan Pire limanında dünyanın her tarafından gelen mallar, İtalya'dan tahıl, Girit'ten maden, Mısır'dan kitap ve Uzakdoğu'dan parfümler bulunmaktaydı. İsokrat, Panegyricus adlı eserinde; "Dünyanın dört bucağından birer birer alınması zor olan malları Atina'da almak çok kolaydır" demektedir (Heilbroner, 1968: 29). Eski Yunan'da denizcilik ve deniz ticaretinin gelişmesi, tüccarlara büyük servet kazandırdı ve bu da toprak sahibi aristokrasinin siyasi gücüne meydan okuyacak kadar güçlü bir sınıf haline gelmelerini sağlamıştır. İki sınıfın çatışması, daha sonra ciddi bir çatışmaya dönüşen, neredeyse tam bir feodal yönetici sınıfının çöküşüne ve zengin tüccar sınıfının zaferine yol açmıştır. Aslında, Atina'da uygulanan demokrasi, büyük ölçüde ticaret sınıfının çıkarlarının bir ifadesiydi. Yunan toplumunda ve özellikle Atina Devleti'nde yeni durum, kölelerin ve fakirleşmiş köylülerin ve zanaatkârların varlığıyla karmaşık hale geldi. Tabii ki, zanaatkârlar ve köleler böyle bir demokraside yer almıyorlardı. Köleler sadece sivil ve diğer haklardan yoksun bırakılmadılar, aynı zamanda vatandaşlık statüsü bile verilmedi. Yeni sosyo-politik-iktisadi düzenlemeler, yasa koyucuları, politikacıları ve filozofları, değişen toplumdaki kaynaklanan ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi için ilkeler geliştirmeye zorlamıştır (Mehari, 2002:23-24).

Antik Çağda Eski Yunan'da ekonomik faaliyetler düşünürlerin fikirleri çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Antik çağın Yunan filozoflarının ortak temelde paylaştığı bir takım ekonomik kavramlar bulunmaktadır. İçinde buldukları dönemlerle ilgili fikirlerini çeşitli eserlerde ayrı ayrı dile getirseler de bazı kavramlar üzerinde ortak fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu fikirleri altı ana başlık altında toplamak mümkündür (Cengage, 2019):

- *Yeterlilik:* Yunan filozofların çoğu çabalarını "iyi hayatı" keşfetmeye adanmıştır. Ekonomik faaliyet, temel ihtiyaçların karşılanması için bir yoldu ve genellikle ekonomik faaliyetler alt sınıflar tarafından gerçekleştirilirdi. Yunanlı filozoflar, zorunluluk ve basit konforun ötesinde sermaye birikimini iki ana nedenden ötürü küçümsemişlerdir:

- i. Servet kazanma konusuna odaklanma, diğer önemli faaliyetlerden uzaklaşmaya neden olmaktadır.

- ii. Servet kazanmanın diğer bir komşunun zararına olduğu düşüncesi hâkimdi.

- *Ticaret ve faizcilikten hoşlanmama:* Yunan filozoflar, ihtiyaçların sağlanması için takas gereksinimleri olduğunu kabul ederken, ticaretin meslek olarak ve kazanç elde etmek için yapılmasını küçümsemişlerdir. Herhangi bir gerçek mal veya üretim içermeyen, başka birinden para almayı içeren, faizle borç verme anlamına gelen faizcilik en kötü ticaret şekliydi. Paranın bu şekilde kullanılması, temel ihtiyaçları karşılamak için değişimi kolaylaştırmak amacına karşıydı.
- *Yoksulluk:* En temel ihtiyaçların karşılanmasının ötesinde, zenginlik ve yoksulluk göreceli kavramlar olarak görülmüştür. Bir kişinin bol miktarda maddi mülkiyetinin olmasına rağmen, memnun olmak için istedikleri, elindeki maddi araç miktarını aşarsa kişi yine de fakir sayılmaktadır. Buna karşın çok az maddi mülkiyete sahip kişiler, temel ihtiyaçlarının karşılanmasından memnunsalr ve mütevazı isteklere sahiplerse fakir sayılmamaktadır.
- *Gerçek anlamda ölçülen servet:* Bir şeyin zenginliği temsil etmesi için hem gerçek (parasal olmayan) hem de faydalı olması gerekmektedir. Para, işlemleri kolaylaştırmak için gerekli bir takas aracıdır. Ancak para herhangi bir ihtiyacı karşılamadığı için en iyi ihtimalle insanların neler kazanabileceğini temsil etmektedir. Yunan filozoflar servetin pazarda değiş tokuş edilebilir bir şey olması gerektiğini savunmuşlardır. Örneğin, ihtiyaç anında eşlik eden ve arkadaşlık sağlayan, yanında kendini rahat hissettiğin arkadaşlar da fayda sağladığından zenginlik olarak görülmelidir. Buna karşılık, tarımsal araç gibi ticari bir mala sahip olan ancak bu malın nasıl kullanılacağını veya satılacağını bilmeyen bir kişi için elindeki bu mal servet sayılmamaktadır.
- *İş bölümü ve ticaret:* Gerekenden çok fazla birikimden ziyade, Yunan filozoflar uzmanlaşmanın, tamamen kendine güvenmekten (ya da ülkenin kendi kaynaklarına güvenmesinden) daha verimli bir üretim yöntemi olduğunu kabul etmiştir. Uzmanlaşmadan doğan üretim fazlası, ihtiyaçları karşılamak için gerekli olan malların temini bakımından adil ticaret biçimini mümkün kılmaktadır.
- *Sınırlı dış ticaret:* Yunan filozoflar, ihtiyaçları karşılamak için mal edinmenin ve bireylerin mütevazı rahatlığının sağlanmasının bir yolu olarak dış ticaret yapılmasını kabul etmiştir. İhracat, ülkede ihtiyaç duyulmayan mallar ve üretimi fazla olan malların fazla kısmı ile sınırlandırılmalıdır. Faydalı amaçlara yönelik ithalatlara izin verilmelidir. Ancak ithalatla lüks mallar temin edilmemelidir. Yabancı tüccarlara maruz kalmanın halkın ahlakını bozması ve onların dikkatini dağıtabilmesi ve insanları daha yüksek refah arayışına yönlendirmesi konularında endişeleri bulunmaktadır.

Bu görüşler temelinde Eski Yunan'daki Antik Çağ düşünürlerinin iktisadi görüşleri, Sokrat (Sokrates) öncesi ve Sokrat sonrası olarak iki döneme ayrılarak incelenmektedir. Sokrat öncesi dönemdeki düşünürlere ait eserlerin, çeşitli savaşlar sırasında yok olduğu bilinmektedir. Sokrat öncesi dönem düşünürlerinin iktisadi konulara ait görüşleri, ikinci veya üçüncü el kaynaklardan aktarımlar biçiminde iktisadi düşünce tarihi literatürüne girmiştir. Fakat Sokrat sonrası döneme ait iki önemli filozof olan Platon ve Aristo'nun iktisadi konulara ait görüşleri, kendilerine ait eserlere dayanması ve özgün olması sebebiyle farklılık arz etmektedir. Diğer bir taraftan, bugünkü ekonominin temellerindeki iktisadi düşüncelerin Eski Yunan'da yalnızca bu iki düşünürden kaynaklandığı fikri yakın zamanda eleştirilmiştir. Bu

kapsamda, diğer Eski Yunan düşünürlerinden olan Xenophon'un ve Hesiod'un iktisadi konulardaki görüşlerinin dönemlerindeki düşünürlerin görüşlerinin⁷ çok daha ilerisinde olduğu yönünde yorumlar yapılmıştır (Ökte, 2008: 44).

3.1. Aristo'nun İktisadi Görüşleri

Aristo, M.Ö. 384'te Makedonya'da doğmuş, 17 yaşında Atina'ya gitmiş ve Platon'un akademisinde eğitim almış, burada 20 yıl boyunca önce öğrenci sonra da öğretmen olarak yer almıştır. Ahlak ve politika konusunda eserler yazmıştır (Yalçın, 1983:71-72). Eski Yunan filozoflar ile Hint kanun koyucular arasında iki tarafın da iktisat çalışmalarını bir etik ve siyaset alt kümesi olarak görmeleri açısından ilginç bir paralellik bulunmaktadır. Çünkü herkes, insanın nihai ideali başarması ve gerçek mutluluğu yakalaması konusunda bir kaygı duymaktaydı. Bu açıdan Yunan filozofu Aristo'nun söylemlerinde sıklıkla, mutluluk ve zevk/acı ikilemi sorununun insan yaşamı için hayati öneme sahip olması nedeniyle ekonominin etik ve politika disiplinleri ile yakından bağlantılı olduğu görülmektedir. Aristo'ya göre ekonomi, insan yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır ve bu nedenle ekonomi konusundaki yazılarının neredeyse tamamı *Politika* ve *Etik* kitaplarında yer almaktadır. Bu kitaplardaki görüşlere bakıldığında, Aristo'nun bugünkü modern iktisat teorisinin bazı analitik kısımlarının uzak öncüsü olduğunu söylemek mümkündür (Ambirajan, 1997: 30). Aristo'nun önemli ekonomik kavramları, *Politika* adlı eserinde bulunur, bazıları *Nikomakhos'a Etik*te ve birkaç tanesi de *Retorikte* yer alır. *Politikada*, değişim analizi ve para teorisi gibi konuları ele almıştır. Tartışmasının değeri, argümanlarının mantıksal analize dayanması gerçeğinden gelir.

Aristo, MÖ 330'da yazdığı *Politika ve Etik* eserinde değiş-tokuş, para, fiyatlar ve değer gibi ekonomik konuları ele almıştır. Aristo'nun değiş tokuşa olan ilgisi, özel mülkiyetin varlığını öngörür; özel mülkiyet verimliliği artırdığı için iyidir, oysa Platon daha çok kolektif mülkiyeti desteklemeye eğilimlidir. Aristo, bir malın başka bir mal ile değiş tokuşunu doğal olarak görür. Böyle bir değiş tokuş, insan ihtiyaçlarının sınırlı olmasından dolayı sınırlıdır. Bir kişi çok büyük miktarda değiş tokuş yaparsa, zararlı olabilir veya en azından faydalı olmayabilir. Para içeren değiş tokuş doğal değildir, ancak başka bir malı almak için para elde etmek amacıyla satmak, yine de gerekli bir değişim şeklidir. Usury, yani faiz elde etmek için para verme, bir tür bozulmuş değişim biçimidir. Mahsullerin ve hayvanların çoğalması doğaldır, ancak para için bu geçerli değildir. Para, bir takas aracı olması için ortaya çıkmıştır. Faize bu negatif bakış uzun süre devam etmiştir (Sandelin, Trautwein ve Wundrak, 2014:6).

Aristo yazmış olduğu *Ekonomi* adlı eserinde ev ekonomisinin idaresi üzerinde durmuştur. Aristo'ya göre ev ekonomisi yönetilirken dikkate alınması gereken dört ayrıntı vardır (Aristoteles, 2016: 28-29):

“Birincisi evin geçimini sağlamak, ikincisi elde edilen malları korumaktır. Aksi takdirde elde etmek elekten su geçirmekten ya da içine konulduğu kabın altında bir

⁷ Xenophon'un ve Hesiod'un iktisadi konulardaki görüşleri hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: Savaş, 1997; Atar, 2020.

delik bulunan meşhur şarap kabından farklı bir avantaj taşımaz. Üçüncü ve dördüncü olarak mallarını nasıl kullanacağını bilmek ve evin düzenini sağlamak gelmektedir. Bunlar elde etmenin ve korumanın sonuçlarıdır.”

Aristo'nun ve diğer tüm erken ekonomistlerin temel amacı, hane halkı yönetimini incelemek ve kıtlıkla mücadele için kurallar koymaktı. M.Ö. 800 ile 400 yılları arasında Antik Çağ toplumlarının çok ciddi kıtlıklar yaşadığı ve farklı düşünürlerin bu sorunu farklı şekillerde ele alarak çözmeye çalıştığı görülmektedir. Yunan filozoflar kıtlığı çözmek için, spesifik olarak servet edinmenin (Aristo) veya mal talebinin azaltılması yoluyla ekonomik konularda ölçülülük önermişlerdir. Hem Platon hem de Aristo, servetin sadece güç ve dayanak sağlamak için gerekli olduğunun farkındaydı. Platon ve Aristo, bir insanda giderek artan zenginleşmenin gerçek anlamda iyilikten ziyade kötülük olduğuna ikna olmuşlardır. Aristo'nun adalet kavramının gelişimi, bir kişinin servetini paylaşma anlayışını kapsayan ölçülülük fikrinden ortaya çıktığı bilinmektedir. Aristo'nun adalet kavramını geliştirmesinin sebebi; verimlilik uğruna, toplumda derecelendirmenin gerekli hale gelmesi ve derecelendirmenin bir kez var olması durumunda, zulmü ve zayıfları sömürmeyi önlemek için tedbir alınmasının gerekliliğidir. Aristo'nun yanı sıra Platon da, bir toplum hiyerarşik olarak örgütlendiğinde, herkesin düzenlenmiş bir planın parçası olduğunu ve elinden gelenin en iyisini yapmak için uzmanlaşabileceğini düşünmüştür (Ambirajan, 1997: 31). Toplumun hiyerarşik sınıflandırılması iş bölümü açısından etkinlik sağlarken, toplumsal derecelendirmede alt kısımda kalan zayıfların korunması için de adalet kavramı gerekli hale gelmiştir.

Aristo, 2.000 yıldan daha uzun bir süre sonra klasik ekonomistlerde ve özellikle Marks'ta da bulunan bir ayrımı kullanan ilk düşünürdür. Bu ayrım; kullanım değeri ve değişim değeri ayrımıdır. Aristo, ayakkabı örneği üzerinde durarak; ayakkabının ayağa giyilmesi halinde kullanılabileceğini yani kullanım değerine sahip olduğunu belirtmektedir. Ancak bu ayakkabı satılması veya başka bir mal ile takas edilmesi durumunda; o zaman değişim değerine sahiptir. Bu bağlamda, Aristo takasın adil fiyat kavramına da değinmiştir (Sandelin, Trautwein ve Wundrak, 2014:7).

Antik Yunan'ın en önemli iki düşünürü Aristo ve Platon'un ekonomik düşüncelerinin günümüze kadar uzandığını görmekteyiz. Aristo; ekonominin kapalı ev ekonomisi olduğunu ifade etmiş, zaruri ihtiyaçları gideren malların üretim ve mübadelesine ilişkin faaliyetlerin tabi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bunun yanı sıra sadece kazanç sağlamak amacıyla yapılan ticari faaliyetlerin de tabi olduğunu ve adilce yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu döngü üreticinin ürettiğini satması ve tekrar satmak amacı ile mal alıp ticaretini yapmak şeklinde gerçekleştirilebilmektedir. Ayrıca Yunanlıların Lidyalılardan öğrendiği para ülkede zorunlu bir değişim aracı ve değer ölçüsü niteliği taşımaktadır, ticaret paranın asıl fonksiyonunu bozmaktadır. Aristo'ya göre faiz yasaklanmalıdır. Ayrıca kişilerin mal ve hizmetlere vermiş oldukları değere bağlı olarak malın fiyatı belirlenmektedir (Turanlı, 1994: 63).

Aristo'ya göre; sınırsız para kazanma hırsı, geçici hayatı düşünüp, iyi bir yaşam yerine ölümsüz gibi hareket ederek mal mülk biriktirme çabasından başka bir şey

değildir. O'na göre gerçek servet para değil, ev ekonomisinde doğal olarak bulunan, ihtiyaçlarımızı karşılayan mal ve üretilmektedir. Bir mal üretmeyen, tabiata aykırı bir faaliyet olan mübadele yolu ile elde edilmiş para gerçek servet olamaz. Aynı şekilde hiçbir üretkenlik vasfı olmayan faiz geliri de tabiata aykırıdır. Meslekleri de tabiata uygun olan ve olmayan meslekler olarak ayırmaktadır. Hayvancılık, balıkçılık, çiftçilik gibi meslekler, insan ihtiyaçlarını karşılayan girişim olarak tabiata uygun mesleklerdir. Buna karşılık; tabiata uygun olmayan, verimli bir iş sayılmayan, mübadele ile elde edilen para kazanma hedefine yönelik olarak meslekler ise şunlardır (Yalçın, 1983:78-79):

- i. Ticaret (Gemicilik, nakliyecilik, perakendecilik),
- ii. Para ödünç verilmesi yani faizcilik,
- iii. Vasıflı veya vasıfsız işçi olarak emeğin satılması.

3.2. Platon'un İktisadi Görüşleri

Kentin günlük siyasi yaşamına yakından katılan asil bir Atinalı ailenin oğlu olarak M.Ö. 427 yılında dünyaya gelen Platon, yaşamı ve kariyeri boyunca çağdaş siyasi olaylarla ilgili derin bir endişe duymaktaydı. Ancak Sokrat'ın sorgulayıcı zekâsı ile erken yaşta tanışmasından sonra, daha geniş teorik soruşturma alanına girmiştir. Tartışmalar veya diyaloglar şeklinde yapılan bir dizi yazıyla, yeni bir kavramsal söylem biçimi kurmuştur. Platon'un düşünceleri siyaset teorisi ve sosyoloji de dâhil olmak üzere pek çok alana uzanmaktadır ve belli ekonomik olayların analizi bu alanlardaki çalışmalarının küçük bir kısmını meydana getirmektedir. Platon'a göre genel olarak toplum, özellikle de demokratik toplum, geniş kapsamlı ve radikal bir reform yapılmaksızın sosyal adaletin korunması konusunda hiçbir garanti veremeyecekti. Bu görüş, onun sosyal teorileri ve ekonomiye yaklaşımı için temel bir zemin oluşturmuştur (Gordon, 1975, 23). Aslında bir aristokrat olan Plato, kendi sınıfını desteklememiştir. Ayrıca, Atina demokrasisini beğenmemektedir, ticaretin fazlalıklarını, beraberinde getirdiği yolsuzluğu, sefaleti ve genel aşağılamayı iğrenç bulmaktadır. Atina'nın demokrasisindeki durumun ve Sparta gibi kalıtsal bir sınıfın vahşi ve zorba yönetiminin ruhsal ve romantik bir isyanı, Platon'un klasik başyapıtı olarak görülen *Republic (Devlet)* isimli eserini üretmeye teşvik etmiştir (Mehari, 2002:25). Platon bu eserinde kendi düşüncelerini hocası olan Sokrates'in ağzından dile getirmiştir (Yalçın, 1983:44).

Platon *Republic (Devlet)* adlı eserinde, ideal bir toplum modeli olan komünizm önermiştir. Bu modelde yöneticiler ve yönetilenler olmak üzere iki sınıf bulunmaktadır. Yöneticiler, koruyucular ve yardımcıları olarak ayrılırken, yönetilenler politik haklardan mahrum köylüler ve zanaatkârlardan oluşur. Platon, yönetici sınıfın iyi eğitim alması gerektiğini ve zenginliğe karşı özgür olmaları gerektiğini savunurken, bu düşünceleri mutlak iktidarın yozlaştırıcı etkilerini göz ardı etmektedir. Sonuç olarak, "Devlet" oligarşik bir yapıya dönüşmektedir (Mehari, 2002:26).

Platon'un ekonomik düşünceye katkısı temel olarak iki alanda olmuştur: iş bölümü, içsel ve dışsal motivasyonlar (teşvikler). Platon'a göre devlet, bireylerin isteklerinin fazla olmasına karşın kendi kendine yetebilirliğinin az olmasının bir sonucu olarak

ortaya çıkmaktadır. Platon devletin oluşumunu işbölümünün gerekliliği ile yakından ilişkilendirmektedir (Walendowski, 2019).

Platon, *Republic (Devlet)* adlı eserinde hayatı sürdürmek için gereken temel ihtiyaçları; yiyecek, barınmak için konut ve kıyafet vb. olmak üzere üç ana başlık altında toplamıştır. Devletin yiyecek talebini karşılamak için ürün yetiştiren bir çiftçi, barınma ihtiyacını karşılamak için konut yapan bir inşaat ustası ve giyinme gibi bedensel ihtiyaçları karşılamak için kıyafet yapmak üzere dokuma yapacak dokumacı ya da ayakkabı üretecek bir ayakkabıcıya ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Bu halde Platon'a göre en yalın haliyle devlet, dört veya beş üretim elemanından oluşmalıdır. Burada Platon'un değindiği diğer bir sorun ise kimin ne şekilde üretim gerçekleştireceğidir. Herkes her ürünü kendi için bireysel olarak mı üretecek yoksa ürettiği şeyleri diğer herkesin ortak kullanımına mı sunacaktır? Platon bunu şu şekilde ifade etmiştir (Bloom, 1991: 46):

“Örneğin bireysel olarak bir çiftçi, kendi ihtiyaç duyduğu yiyeceğin dört katını üretecek ve dört kat fazla çalışarak kendisinin yanı sıra diğerlerinin de ihtiyaç duyduğu yiyecekleri de mi sağlayacaktır? Yoksa başkalarıyla hiç ilgisi olmadan ve onlar için ekstra üretim yapmakta zorlanmadan kendi ihtiyaçlarını karşılayacak yiyeceği üreterek geriye kalan dörtte üçlük zaman diliminde kendi evini inşa edip, kendi giysilerini ve ayakkabılarını mı yapacaktır?”

Bu sorudan hareketle Platon, insanların yaradılışları gereği farklı doğaya ve yeteneklere sahip olduğunu belirtmiş ve kişilerin her işi kendilerinin yapmasının doğru olmayacağını, bir kişinin yeteneği bulunduğu ve eğitimini aldığı işi yapması gerektiğini savunmuştur. Bunu şu şekilde ifade etmiştir (Plato, 1871: 275):

“Bir insan kendisi için doğal olan bir işi yaptığında ve doğru zamanda yaptığında, her şeyin daha bol ve kolay ve daha iyi kalitede üretildiğine karar vermeliyiz.”

Platon, *Politeia (Cumhuriyet)* isimli eserinde, işbölümünün artan üretkenliğe neden olduğunu ve bu sayede bir toplumun nasıl geliştiğini aşağıdaki diyalog ile anlatmıştır (Sandelin, Trautwein ve Wundrak, 2014:3-5) :

“Peki,” dedim, “Bir topluluk, her birinin kendi kendine yeterli olmadığını fark ettiğinde mi oluşmaya başlar, her birinin tek başına karşılayamayacağı çok sayıda gereksinimi olduğunu? Toplulukların neden kurulduğuna dair başka bir öneriniz var mı?”

“Hayır,” dedi.

“Öyleyse insanlar çeşitli diğer insanlarla çeşitli ihtiyaçları karşılamak için ilişki kuruyorlar ve pek çok ihtiyacımız var, bu yüzden bir araya gelip onları ortaklarımız ve yardımcılarımız olarak tek bir bölgede yaşamaya ikna ediyoruz. Ve sonra buna bir arada yaşama diyoruz. Doğru mu?”

“Evet.”

“Ve insanlar birbirleriyle mal değiş tokuşu yapıyorlar, çünkü her birinin bir şey verip alması halinde daha iyi durumda olacağını düşünüyorlar, değil mi?”

“Evet.”

“Peki,” dedim. “Hayalî topluluğumuzu baştan oluşturalım. Görünüşe göre sebebi, ihtiyaçlarımız.”

“Tabii ki.”

“Ve en temel ve en önemli ihtiyacımız, varoluşumuz ve yaşam için yeterli gıda almak.”

“Kesinlikle.”

“İkinci en önemli ihtiyacımız nerede yaşayacağımız, üçüncüsü ise giyim ihtiyacımızdır ve böyle gider.”

“Doğru.”

“Tamam,” dedim. “Topluluğumuz bu tedarikle nasıl başa çıkacak? Onun bir üyesi çiftçi olmak zorunda değil mi, bir diğeri inşaatçı, bir diğeri dokumacı olmak zorunda değil mi? Bedensel ihtiyaçlarımıza bakmak için ihtiyacımız olan tek kaynak bunlar mı? Üzerine bir de ayakkabıcı mı ekleyelim?”

“Evet.”

“Ve işte topluluğumuz bu. En temel haliyle, dört veya beş kişiden oluşur.”

“Görünüşe göre öyle.”

Platon, büyük bir toplumda oluşacak uzmanlaşmayı anlatmaya çalışmıştır. Vermiş olduğu ekonomik mesaj, toplumlardaki bireylerin en iyi niteliklere sahip olduğu görevlerde uzmanlaşabilirse verimliliğin artacağıydı.

Platon’a göre; kendisi gibi asil soylardan gelenler çocukluklarından itibaren siyasetle iç içe olmaları sebebiyle yöneticilik, askeri eğitim alan askerler askerlik, küçüklük dönemlerinden itibaren emeklerini ortaya koyarak çalışan üreticiler ve köleler de üretim ile ilgilenmelidirler. Böylece gerçekleşecek işbölümü ile maksimum fayda sağlanacağını savunmuştur. Bununla birlikte işbölümüne verdiği önemin aksine Platon, serveti ve zenginliği hor görmüştür. Servet edinmeye ve zenginleşmeye karşı durduğu için bu uğurda yapılan ve kâr elde etme amacıyla yapılan her çabayı reddetmiştir. Bu çerçevede servet kazanma amacıyla yapılması sebebiyle ticareti adi bir faaliyet olarak tanımlamıştır. Platon’a göre ruhlarına altın üflenen soylular, ruhlarına gümüş, bakır ve demir üflenmiş olan alt sınıflardan daha yüksek kapasiteye sahip olduklarından adi sayılan ticaret ve tarım gibi işlerle uğraşmamalıdır. Ancak alt sınıfta yer alanlar adi sayılan ticaret ve tarımı gerçekleştirebilmektedir. Ticareti alt sınıflara bırakmakla birlikte Platon hiçbir zaman kârı meşru görmemiştir. Platon’a göre kâr ve faiz emek içermediğinden haksız kazanç sayılmakta ve ahlak dışı görülmektedir (Günay, 2015: 60).

Platon’un bir diğer ortaya koyduğu görüş ise soyluların özel mülkiyete sahip olmadığı bir yapı olan aristokratik komünizmdir. Siyaset görevine sahip soyluların kamudan aldıkları gücü ve yasaları zenginlik ve servet edinme amacıyla kullanmamaları, toplum yararına kullanmaları için özel mülkiyet hakkına sahip olmamaları gerektiğini savunmuştur. Ruhlarına altın üflenen soyluların servete ihtiyaç duymamasından dolayı Platon’un savunduğu aristokratik komünizme göre özel mülkiyet hakkı, üretim ile ilgilenmeleri dolayısıyla alt sınıf sayılan köylü, üretici ve işçilere tanınmıştır (Günay, 2015: 60).

3.3. Hesiod’un İktisadi Görüşleri

M.Ö. 9. yüzyılda Anadolu’dan Eski Yunan’a göç etmek zorunda kalmış olan dönemin düşünürü Hesiod (Hesiodos), eseri *Erga Kai Hemera*’de (*İşler ve*

Günler); çiftçilik, bağcılık, ticaret ve ev yönetimi gibi işlerin nasıl yapılması gerektiği hakkında bilgi vermektedir. İş ve çalışma hayatı, toprağın işlenmesi, tohumun atılması, ekinin biçilmesi, öküzün koşulması, balığın tutulması vs. ilk kez bu kadar yalın ve sıradan bir halk diliyle anlatılmaktadır. Eserinde, iş ve çalışma hayatının inceliklerini anlatmaktadır. Bir çiftçi olarak Hesiod aylaklığı eleştirmiş ve verimlilikle ilgilenmiştir. Hesiod'a göre servet edinmenin yolu çalışmaktır ve yoksulluk utanılacak bir durumdur. El emeğiyle geçinmeyi ve yardımlaşmayı yeniden hatırlamayı öğütlemektedir. Kavgasız hayatın var olmadığını vurgulamaktadır. Ancak bahsettiği bu kavga, başkasını baskı altına almanın, başkasına zulmetmenin kavgası değil, hayatı zenginleştiren, toprağı bereketlendiren ve insanlar arası dayanışmayı güçlendiren kavgadır (Usta, 2013: 87-88). Bu kavgayı *İşler ve Günler* kitabında şöyle anlatmaktadır (Eyuboğlu ve Erhat, 1977: 25):

*İki Kavga vardır dünyada,
Biri övülmeye değer, öteki yerilmeye.
Özden ayırır bu iki Kavga,
İnsanı kanlı savaşa götürür birisi,*

...
*Öteki Kavga'yı daha önce doğurdu Karanlık
Göklerdeki tahtında oturan Kronosoğlu
Toprağın özüne kattı onu.
İnsanlara yaralıdır o Kavga,
O kavga ki eli tutmaz insanları bile işe sürükler.
Başkası çift sürerken, ekin ekerken,
Evini barkını düzenleyip, zengin olurken
Sen yerinde boş oturabilir misin?
Mal mülk edinen komşuna imrenirsin.
İşte bu Kavga'dır insanlar için hayırlı Kavga!
Çanakçı çanakçıya imrenir, dülger dülgere,
Dilenci dilenciye kıskanır, ozan ozanı.*

Hesiod'un eserleri incelendiğinde, temel ekonomik sorunun kıt kaynaklardan biri olduğunu fark etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hesiod'a göre insanların çalışmak zorunda olmasının nedeni tanrıların insanların yiyeceğini gizli tutmasıdır. Aksi takdirde kişinin bir günde bile, bütün bir yılı hiç çalışmadan geçirmeye yetecek kadar rahatlıkla çalışacağını ifade etmiştir. Hesiod iş (zenginliğe yol açan) ile boş zaman arasında seçim yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Hatta Hesiod, rekabetin üretimi teşvik edebileceğini, çünkü bu durumun zanaatkarların birbirini taklit etmesine neden olacağını öne sürmektedir. Ancak bu fikirler *İşler ve Günler*'de açıkça mevcut olmasına rağmen, bu tür soyut terimlerle ifade edilmemiştir. Kendisini çiftçi olarak tanımlayan Hesiodos, babasının yoksulluk nedeniyle göç etmek zorunda kaldığını ifade etmektedir. Onun refaha götürdüğünü düşündüğü erdemler bu nedenle sıkı çalışma, dürüstlük ve barıştır. Hesiod'un ideali, çiftçinin ürününü yok edecek bir savaş olmaksızın, tarımsal olarak kendi kendine yeterli olmaktır. Hesiod'un şiiri ekonomik sorunlara ilişkin ilk yazıların iyi bir örneğini sunmaktadır. Bununla birlikte ekonomik içgörüler mevcut olmasına

rağmen hiçbir şey çok fazla gelişmemiştir ve bunlara ne kadar önem verilmesi gerektiği tam olarak bilinmemektedir (Backhouse, 2023: 14-15).

3.4. Xenophon'un İktisadi Görüşleri

Hesiod'tan dört yüzyıl sonra Xenophon (Ksenofon) (430–354 M.Ö.) verimli yönetim kavramını Hesiod'dan daha ileri götürerek bunu; hane halkı, üretici ordu ve kamu yöneticisi düzeyinde uygulamıştır. Bu ona, işbölümü uygulayarak verimliliğin nasıl geliştirilebileceği konusunda fikir vermiştir ve bu fikirlerini *Oeconomicus* isimli bir kitapta toplamıştır. Xenophon'un *Oeconomicus* eseri (Oikonomikos'u) Socrates (Sokrates/Sokrat) ve Critobulus (Kritovulos) arasında, Socrates ve Ischomachos arasında bir konuşma olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm çok özgün bir fiyat teorisi içermektedir. Örneğin, bir flütün flüt çalmayan bir kişi için herhangi bir kullanım değeri yoktur, ancak piyasada parayla değiştirilebildiği için, bir takas değerine sahiptir. Ancak, kişi flüt satarak piyasada elde ettiği parayı kötüye kullandıysa, değersiz hale gelmekteydi. İkinci bölümde, Xenophon genel olarak çiftlik yönetimi üzerine çalışmakta ve zengin bir ev sahibi Ischomachos'un genç karısını yetenekli bir ev yöneticisi olmak için nasıl eğittiğini anlatmaktadır. Bu bölümden Xenophon'un bir eşin hane halkı ekonomisine olan katkısına çok değer verdiği anlaşılmaktadır. *Oeconomicus'taki* (Oikonomikos'taki) ikinci bölümün ikinci yarısında, Xenophon, Ischomachos'un babasının ucuz bir fiyata kötü bir tarım arazisini nasıl satın aldığını, değerini artırmak için nasıl geliştirdiğini ve büyük bir kâr için sattığını açıklamaktadır. Bu bölüm, insanların o dönemki ekonomik fikirlerini anlamak açısından önemlidir. İkinci kısım, ne ekileceği, nasıl büyüyeceği, ne zaman ekileceği gibi tarımsal tekniklerin oldukça yaygın bir tartışmasını içermektedir. Tarımı en erdemli bir faaliyet olarak değerlendiren Xenophon, Atina'daki aristokrasinin geri kalanıyla ortak bir görüş paylaşmıştır (Landreth ve Colander, 2001: 32; Amemiya, 2007: 118).

Xenophon ekonomide ilk resmi esere sahip olduğu sanılan düşünürdür. Xenophon'un *Oeconomicus* kitabından esinlenerek günümüzde kullandığımız "ekonomi" kelimesi Yunanca olan oikonomia kelimesinden türemiştir. Bu, oikos (ev) ve nomos'tan (gelenek, hukuk) yapılan bileşik bir kelimedir. Bire bir çevirdiğimizde "hane halkının yönetimi" anlamına gelmektedir. Odak noktası mikroekonomik düzeydedir ve "ev ekonomisi" olarak nitelendirilebilecek daha fazla fiziksel yönetim hakkında olduğu gibi, bir hanenin finansal yönetimi hakkındadır (Gray, 2010: 20; Gauthier, 2010).

Xenophon *Oeconomicus* kitabının ilk bölümünde mülk/ev yönetiminden bahsetmektedir. Bu bölüm Sokrat (Sokrates) ve Critobulus arasındaki diyaloglardan oluşmaktadır. Mülk/ev yönetimini açıklayan bölümdeki karşılıklı diyalog şöyledir:

(Xenophon) *Bir keresinde mülk (ev) yönetimi konusunu şu şekilde tartıştığını duymuştum.*

(Sokrat) *"Söylesene Critobulus, mülk (ev) yönetimi tıp, demircilik ve marangozluk gibi bir bilgi dalının adı mıdır?"*

(Critobulus) *"Sanırım öyle" diye yanıtladı Critobulus.*

(Sokrat) *"Ve tıpkı bu sanatların her birinin işlevinin ne olduğunu söyleyebildiğimiz gibi, mülk (ev) yönetiminin işlevinin ne olduğunu da söyleyebilir miyiz?"*

(Critobulus) *"Sanırım iyi bir mülk (ev) yöneticisinin işi, kendi mülkünü (evini) iyi yönetmektir."*

(Sokrat) *"Evet ve eğer başka bir adamın mülkünün (evinin) başına getirilirse, eğer isterse, bunu kendi mülkünü (evini) yönettiği gibi yönetemez mi? Marangozluktan anlayan biri, kendisi için yaptığı işin aynısını bir başkası için de yapabilir ve sanırım iyi bir mülk (ev) yöneticisi de bunu yapabilir."*

(Critobulus) *"Sanırım öyle Sokrates." "Peki mülk (ev) yönetimi sanatından anlayan birinin, kendine ait bir mülkü (evi) olmasa bile, tıpkı ona bir ev inşa ederek yapabileceği gibi, başka bir adamın mülkünü (evini) yöneterek para kazanması mümkün müdür?"*

(Sokrat) *"Evet elbette; ayrıca bir mülkü devraldıktan sonra tüm giderlerini ödemeye devam ederse ve bir denge göstererek mal varlığını artırsa iyi bir maaş alırdı."*

(Critobulus) *"Peki şimdi mülk derken neyi kastediyoruz? Evle aynı şey mi, yoksa evin dışında sahip olunan mülkler de mal varlığının (hanesinin) bir parçası mıdır?"*

(Sokrat) *"Eh, bence mülk farklı şehirlerde olsa bile, bir adamın sahip olduğu her şey onun mal varlığının (hanesinin) bir parçasıdır." (Xenophon, 1923: 363, 365).*

Sokrat ve Critobulus'un bu diyalogundan mülk (ev) yönetiminin aynı tıp, demircilik gibi bir ilim, sanat veya meslek dalı olduğu anlaşılmaktadır. İyi bir mülk (ev) yöneticisinin kendi mülkünü (evini) iyi yöneten kişi olarak tanımlandığı görülmektedir. Aynı zamanda diyalogda, mülk (ev) yöneticisi olmak bir iş kolu olarak da ifade edilmektedir. Bu diyalogdan hareketle günümüzde de en küçük ekonomik birim olarak ifade edilen hanenin yönetimi iktisadi açıdan önem taşımaktadır. Ayrıca diyalogda mülk (ev) ifadesinin geniş bir kapsamının olduğu üzerinde durulmuştur. Yaşanılan şehrin dışında yer alan mülkler mal varlığının bir parçası olarak kabul edilmiş, gayrimenkul kavramı ortaya çıkmıştır.

Oeconomicus; düzenin önemi, özgür bir insan olmanın anlamı, servet kullanımı, yönetimin yapısı ve sahte görüşlerin tehlikesi gibi yeni elit yaşam tarzının ilkelerini hane halkı yönetimi olarak öğretmektedir. Metin temel olarak çiftlik verimliliğini artırmak için pratik yöntemlerle ilgilenmekte, ancak; zenginlik, yoksulluk ve uzmanlık dâhil olmak üzere bir dizi temel ekonomik kavram ortaya çıkarmaktadır. Xenophon, arazi sahibinin güvenliğini ve zenginliğini korurken; nakit tazminat ödemesiyle vatandaşların yoksulluğuna son vermek istemektedir. Xenophon'a göre insanlar servetin ihmal edilebilir bir parçası değildir ve bu nedenle insanlar değerlidir (Gray, 2010: 20; Gauthier, 2010).

Xenophon'un ayrıca, dördüncü yüzyılın ortalarında Atina ekonomisini yeniden inşa etmenin yollarını önerdiği, *Yollar ve Araçlar* adlı bir çalışması bulunmaktadır. Önerilen planlardan biri, yabancı sakinlere ve tüccarlara faydalar sağlayarak Peiraeus limanını geliştirmek olmuştur. Bunları Peiraeus'ta ticareti teşvik eden önlemler başlığı altında şu şekilde özetlemiştir (Amemiya, 2007: 119):

- İhtilafların adil ve derhal çözüme kavuşturulması için ticaret sulh hâkimlerine ikramiye vermek,
- Tüccarlar ve armatörler için tiyatrodaki ön koltukları ayırmak,
- Vatandaşları sermaye fonuna katkıda bulunmaya teşvik etmek,
- Atina ve Peiraius'ta daha fazla geçici konaklayacak konut ve pazar inşa etmek,
- Devletin bir kamu ticaret gemileri filosuna sahip olması ve bunları teminat altına alması.

Bir diğer önerisi de Laureion gümüş madenlerine yatırımın artırılmasıydı. Xenophon, çok fazla olduğunda değeri düşmüş olan altının aksine gümüş üretiminin, karlılığın daha fazla üretimle azalmayacağı bir aşamada olduğuna inanmaktaydı. Xenophon'un azalan verimlilik ilkesi⁸ ve arzın karı takip etme prensibini iyi bildiği görülmektedir (Amemiya, 2007: 119).

Uzmanlaşma konusuna ise Kyropedia isimli eserinde değinmektedir. Xenophon, küçük kasabalarda bir kişinin mobilya, kapı, saban ve belki de ev araçlarının tamamını üretebileceğini savunmuştur. Buna karşılık, büyük şehirlerde, bir zanaatkârın uzmanlaşabileceğini ve bu konulardan birinde daha yetenekli olabileceğini iddia etmiştir (Sandelin, Trautwein ve Wundrak, 2014:5).

Xenophon'un arkasında 14 kadar eser bıraktığı bilinmektedir. Memorabilia, Cyropaedia Symposium, Apology, Hiero ve Oeconomicus bu eserlerden bazılarıdır. Daha önce de belirtildiği gibi Xenophon'un Oeconomicus adlı eseri tarihte iktisadî alanda yazılan ilk müstakil eser olarak kabul edilmekte ya da yorumlanmaktadır. Aslında Xenophon'un iktisadî görüşleri yalnızca Oeconomicus'da yer almamaktadır, iktisada ilişkin görüşlerine başka kitaplarında da rastlanılmaktadır (Atar, 474).

3.5. Demokritos'un İktisadi Görüşleri

M.Ö. 460-370 yılları arasında yaşamış olan ünlü Yunan filozofu Demokritos (Democritus), ekonominin gelişimine iki önemli düşünce akımı ile katkıda bulunmuştur. İlk olarak, Demokritos subjektif (öznel) değer teorisinin kurucusu olmuştur. Demokritos'un düşüncesine göre, ahlaki değerler ve ahlak kuralları mutlakti, ancak ekonomik değerler zorunlu olarak öznel nitelikteydi. Değerlemenin subjektif olması bir yana, Demokritos aynı zamanda bir malın faydasının sifira düşeceğini ve eğer arzı aşırı miktarda olursa bunun malın üzerindeki etkisinin olumsuz olacağını belirtmiştir. Demokritos ayrıca, eğer insanlar taleplerini kısıtlarsa ve arzularını engellerse, o anda sahip oldukları şeylerin onları yoksullaştırmaktan ziyade nispeten (göreceli olarak) varlıklı göstereceğini belirtmiştir. Burada yine zenginliğin öznel faydasının göreceli doğası kabul edilmektedir. Buna ek olarak Demokritos, zaman tercihi konusunda temel bir düşünceye varan ilk kişidir. İnsanların şu andaki bir malı, gelecekte gelecek olan bir mal beklentisine tercih ettiği görüşünü ortaya atmıştır. Demokritos'un açıkladığı

---

⁸ Xenophon'un verimliliğin azalması ile ilgili görüşleri daha sonra Anne Robert Jacques Turgot tarafından "Azalan Verimler Kanunu" olarak ifade edilmiş ve literatürde yerini almıştır. Daha detaylı bilgi için bakınız: Turgot, 1767.

gibi, “Genç adamın yaşlılığa ulaşımaya ulaşmayacağı kesin değil; dolayısıyla eldeki sahip olunanlar gelecek olanlardan üstündür.” (Rothbard, 2006: 10).

Demokritos’un ekonomiye bir diğer büyük katkısı özel mülkiyet sisteminin öncü savunucularından biri olmasıdır. Tüm mülkiyetin imparatora ve ona bağlı bürokrasiye ait olduğu veya kontrol edildiği Doğu despotizmlerinin aksine, Yunanistan özel mülkiyete dayalı bir toplum ve ekonomiye dayanmaktaydı. Atina’nın özel mülkiyet ekonomisi ile Sparta’nın oligarşik merkeziliği arasındaki zıtlığı gören Demokritos, özel mülkiyetin ekonomik örgütlenmenin üstün bir biçimi olduğu sonucuna varmıştır. Topluluk tarafından elde tutulan mülkten elde edilen gelir daha az zevk ve harcama daha az acı verdiği için topluluğa ait mülklerin aksine, özel mülk emek harcamaya ve çalışkan olmaya teşvik etmektedir. Demokritos’a göre emek harcamak, kişiler neyi kazanacağını veya kazançlarını nerede kullanacağını bildiklerinde aylıklıktan daha cazip hale gelmektedir (Rothbard, 2006: 10).

3.6. Aristophanes’in İktisadi Görüşleri

Kudathenaieus halkından Phillops’un oğlu olarak yaklaşık olarak M.Ö. 445 yılında dünyaya gelen Aristophanes, Atinalılar ile Spartalılar arasında 27 yıl kadar süren Peloponnesos Savaşı sırasında birçoğu günümüze kadar ulaşamayan çeşitli komedyalar kaleme almıştır. Aristophanes’in yazmış olduğu komedyalardan hareketle, kültür düzeyi yüksek seçkin bir bireyin gözünden, Atina’nın toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamı hakkında Aristophanes’in görüşleri çerçevesinde fikir edinmek mümkün olmaktadır (Kundakçı, 2018: 262-263). Nitekim yazmış olduğu *Kurbağalar* (*Frogs*) adlı eserinde günümüze değin ulaşan iyi para ve kötü paranın birlikte dolaşıma sokulduğu durumlarda “*Kötü para iyi parayı kovar.*” ekonomik teorisinin temellerinin Atina’da atıldığını söylemek mümkündür. Aristophanes, vatandaşlarının tercih ettikleri kötü parayı kötü zevklerine bağlamaktadır (Zerby, 2003: 101).

Aristophanes *Kurbağalar* adlı komedyasında; iyi para olarak nitelendirdiği gümüş ve altın sikkeleri iyi vatandaşlara, kötü para olarak nitelendirdiği bronz paraları kötü vatandaşlara benzeterek kötü paranın iyi parayı kovduğunu⁹ şu şekilde ifade etmiştir (Aristophanes, 2008: 58):

“Bu şehir genellikle bana en iyi ve en değerli vatandaşlarımıza eski gümüş sikkelerimize, yeni altın sikkelerimize olduğu gibi davranıyor gibi geliyor. Bu para asla sahte olmadı- hayır, bu madeni paralar, en iyi madeni paralar, sadece uygun damgayı taşıyanlar gibi görünüyordular. Barbarlar ve Yunanlılar aralarında her yerde aldıkları bir şeyin parasını ödeyerek testini yaptılar. Fakat biz bunları kullanmıyoruz. Bunun yerine birkaç gün önce veya dün kötü bir şekilde basılan değeri düşürülmüş bronz (tunç) paramız var. Bu şekilde en iyi vatandaşlarımıza, asil doğuştan, doğru adamlarımıza, en iyi ve en zeki olanımıza müzik ve iyi danslar

⁹ Aristophanes’in vatandaşlar üzerinden örneklediği bu durum, daha sonra Kraliyetin Anvers'teki mali temsilcisi olarak çalışan İngiliz tüccar Thomas Gresham'ın (1519-79) Kraliçe Elizabeth'e yazdığı mektuptaki görüşler esas alınarak 1858 yılında Henry Dunning Macleod tarafından “Gresham Kanunu” olarak nitelendirilmiştir. Daha detaylı bilgi için bakınız: Macleod, 1858.

palaestrada dans edenlere böyle davranıyoruz. Bunun yerine her şey için yabancı bronz kullanıyoruz- işe yaramaz babalardan işe yaramaz adamlar, kızıl kafalar¹⁰, en önemsiz şehirlerin günah keçisi olarak bile kullanılmadığı türden çok yakın zamanda buraya gelen erkekler. Ama şimdi, aptal aptallar, yollarınızı değiştirme zamanı geldi. Bir kez daha değerli insanları kullanın.”

4. Sonuç

İktisat bilimi bir kişinin fikir ve teorilerinin sonucu olarak değil, yüzyıllarca süren deneyim, düşünce ve tartışmalar sonucunda geliştirilmiştir. 19. yüzyıla kadar ayrı bir disiplin olarak görülmemesine rağmen iktisat bilimi, ekonominin dünyanın dört bölgesinde yazılı belgelerle başlamasıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Yazının icadı ile birlikte ortaya çıkan muhasebe sistemleri, sonunda mülk transferlerini takip etme, borçları, alacakları ve faiz ödemelerini kaydetme, bileşik faiz hesaplama ve bugün hala kullanılan diğer ekonomik araçları içeren yöntemleri içermektedir.

İnsanlar ekonomik davranışı analiz etmeye ve açıklayıcı ilkelere ulaşmaya başlamadan önce şüphesiz yüzyıllar boyunca ekonomik davranışlarda bulunmuşlardır. İlk başta gerçekleştirilen bu analizin; açık olmaktan çok örtülü, açıkça ifade edilmekten çok anlaşılmasız ve ekonomik olmaktan çok felsefi ve politik bir tarza sahip olduğu görülmüştür. Ancak her yerde bulunan ve kaçınılmaz kıtlık karşısında, çeşitli biçimlerde ve çeşitli yakın amaçlara yönelik çalışmalar devam etmiştir.

Antik Çağda toplumların iktisadi uygulamalarının kutsal kitapların ahlaki kural ve öğretileri ve devlet yönetimine dair bazı kurallar ve değerlendirmeler içerisinde yer alan iktisadi ve mali kurallar ile alakalı dönemin düşünürlerinin katkıları olmak üzere iki temel dayanağı bulunmaktadır. Bu çerçevede Eski Yunan Uygarlığı öncesi ve Eski Yunan Uygarlığı döneminde ortaya atılan ilk iktisadi düşünceler genel olarak zenginleşmeye karşıdır ve zenginliği dışsal veya parasal zenginliklerden ziyade iç zenginlik olarak görmektedir. Bu tutum, temelde kapalı ve statik, tarıma ve köle emeğine dayalı bir ekonomiyle tutarlılık göstermektedir. İlk iktisadi düşüncelerin eski toplumlarda ekonomik gelişmeyi büyük ölçüde sınırladığı anlaşılmaktadır. İlk Çağlarda ortaya atılan iktisadi düşünceler her ne kadar o dönem için ekonomik gelişmeyi sınırlandırmış olsa da günümüzde bu görüşler temel alınarak geliştirilen iktisat teorileri küresel finansın gelişimine oldukça katkı sağlamıştır.

En temelde hane ekonomisini, genelde ise devlet ekonomisini ele alan İlk Çağ düşünürleri ile dönemin iktisadi yapısı aydınlanmış ve bu düşünürlerin günümüze kadar yanlışıyla doğrusuyla iktisadi düşünceleri ulaşmıştır. Örneğin, Çin’de Konfüçyüs’ün devletin iktisadi hayata müdahalesinin yoğun olmaması ve devletin halkla rekabet etmemesi görüşü günümüzde halen kabul görmektedir. Konfüçyüs’ün aynı zamanda düşük vergiyi savunarak, düşük verginin halkın daha çok üretim yapması ile genel ülke üretimini arttıracığı yönündeki görüşleri de günümüzde hâlâ geçerlidir. Bir kişinin ödediği vergi miktarı ne kadar çok olursa o kişi çalışma konusunda o kadar isteksiz olacaktır. Ancak verginin düşük olduğu

¹⁰ Kızıl kafalar tabiri ile gerçek Atinalıları değil yabancıları veya köleleri ifade etmektedir.

durumda elinde kalacak para (ürün) miktarının artması ile kişiler birikime yönelebilecektir. Bu birikimleri ticaret yapmada kullanarak ülkenin ekonomisine katkıda bulunabileceklerdir.

Konfüçyüs'ün devletin iktisadi hayata müdahalesinin yoğun olmaması fikri bugünkü serbest piyasaların gelişimine katkıda bulunmuş; Guan Zhong'un arz ve talep teorisi, miktar teorisi, konjonktürel dalgalanmalara ilişkin mali politika ve piyasanın işleyişine ilişkin görüşleri iktisadi politikaların temelini oluşturmuştur. Çanakya, halkın refahının sürekli olmasını sağlamak için piyasalarda istenilen kalitede uygun fiyata yeterli miktarda mal bulunması prensibi ile ithalatı savunmuştur. Çanakya'nın bu görüşü ve Platon'un uzmanlaşma teorisi yıllar sonra David Ricardo tarafından geliştirilip Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi olarak karşımıza çıkmıştır. David Ricardo tüm bu görüşleri hane bazından ülke bazına uygulamış ve bir ülkenin az maliyetle uzman olduğu ürünün üretip ihraç etmesi ve karşılığında ihtiyaç duyduğu malları diğer uzmanlaşmış ülkeden ithal etmesini savunmuştur. Günümüzde ülkelerin üretim planlamalarında hâlâ kullanmış oldukları bu teori aslında ilk olarak İlk Çağ medeniyetlerinde ortaya çıkmıştır.

Babil'de Kral Hammurabi tarafından dinden bağımsız olan iktisadi kurallar içeren ilk yazılı yasalar uygulamaya konularak sosyal ve ekonomik dengenin sağlanması hedeflenmiştir. Dönemin iktisadi uygulamalarını gösteren bu yasalar; faiz, kredi, ücret ve çalışma süreleri ile ilgili kararları kapsadığından iktisat bilimine ve ilk yazılı anayasa olması sebebiyle hukuk bilimine büyük katkı sağlamıştır.

İlk Çağda ortaya çıkan iktisadi düşüncelerin günümüz iktisadına bir diğer katkısı da Azalan Verimler Kanunu'dur. Antik Yunan düşünürü Xenophon, çok fazla olduğunda değeri düşmüş olan altının aksine gümüş üretiminin, kârlılığın daha fazla üretimle azalmayacağı bir aşamada olduğunu ifade etmiştir. Bu ifadeden hareketle Xenophon'un azalan verimlilik ilkesini bildiği anlaşılmaktadır. Daha sonra Turgot, bu ilkeyi bir kanun olarak tanımlayarak iktisadi model haline getirmiştir.

Aristophanes *Kurbağalar* adlı komedyasında; iyi para olarak nitelendirdiği gümüş ve altın sikkeleri iyi vatandaşlara, kötü para olarak nitelendirdiği bronz paraları kötü vatandaşlara benzeterek kötü paranın iyi parayı kovduğunu ifade etmiştir. Aristophanes'ten yıllar sonra Thomas Gresham'ın Kraliçe Elizabeth'e yazdığı mektuptaki görüşler esas alınarak 1858 yılında Henry Dunning Macleod tarafından günümüz iktisadi literatürüne "Gresham Kanunu" olarak kazandırılarak kötü paranın iyi parayı kovması teorisi Aristophanes'in düşünceleri temel alınarak oluşturulmuştur.

Bu kapsamda İlk Çağ uygarlıklarında yaşamış olan filozofların, devlet adamlarının veya hükümdarların; ekonomi ile ilgili yapmış oldukları yorumlar, yazmış oldukları eserler veya koymuş oldukları kanunlar bugünkü iktisadi yapının temeli olma özelliği taşımaktadır. Günümüzde etkin olarak kullandığımız iktisat teorilerinin ve iktisadi kavramların bir kısmının oluşumunda İlk Çağ uygarlıklarının rol oynadığı gözlemlenmektedir. İktisat biliminin gelişiminde antik çağlardan günümüze uzanan iktisadi düşüncelerin katkısının yadsınamaz olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Ambirajan, S. (1997), "The Concepts Of Happiness, Ethics, and Economic Values in Ancient Economic Thought". B. B. Price (Ed.) *Ancient Economic Thought*, Routledge, London, 17-40.
- Amemiya, T. (2007), *Economy and Economics of Ancient Greece*, Routledge, Canada.
- Aristophanes (2008), *Frogs*, (Ian Johnston, Çev.), Richer Resources Publications, Virginia.
- Aristoteles (2016), *Ekonomi, Bütün Yapıtları – 6* (Furkan Akderin, Çev.), Say Yayınları, İstanbul.
- Atar, A. (2020), Antik Yunan'dan Osmanlı'ya Oikonomia ve Tedbîrî'l-Menzil Üzerine Kısa Bir Etüd", Serdar Öztürk (Ed.), *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II*, Cilt 3: 467-516. Gece Kitaplığı, Ankara.
- Backhouse, R. E. (2023), *The Ordinary Business of Life: A History of Economics from the Ancient World to the Twenty-First Century*, Princeton University Press, New Jersey.
- Bahçe, A. B. (2017), *Vergi Tarihinin Kökenleri: Sümer'den Eski Mısır'a, Yunan'dan Roma'ya Antik Çağda Vergilendirme Kabiliyeti ve Etkinliği*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Berkün, S. (2017), "Kamu Açısından Yönetim", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 6(16): 638-663.
- Bloom, A. (1991). *The Republic of Plato: Translated with Notes and an Interpretive Essay*, (Second Edition), Basic Books, New York.
- Büyükbahçeci, E. (2016), "Hint'te Kast Sisteminin İlk İzleri ve Hint Edebiyatındaki Yeri", *DTCF Dergisi*. 56 (2): 238-255.
- Caner, C. (2015), *İlk Çağ Toplumlarında Devlet ve Yönetim*, Academia Yayınları, Kütahya.
- Cengage (2019), http://www.cengage.com/resource_uploads/downloads/0324321457_65791.pdf (05.01.2024).
- Erdem, M. B. (2012), "İktisadi Düşünceler Tarihine Giriş", M. Burhan Erdem ve Hasan İslatince (Ed.). *İktisadi Düşünceler Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2-29.
- Eyuboğlu, S., Erhat, A. (1977), *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Gauthier, P. (2010), "Xenophon's Programme in the Poroi", Vivienne J. Gray (Ed.), *Oxford Readings in Classical Studies Xenophon*, Oxford University Press, New York.
- Gordon, B. (1975), *Economic Analysis Before Adam Smith: Hesiod to Lessius*, The Macmillan Press Ltd., London.

Gray, V. J. (2010), "Introduction", Vivienne J. Gray (Ed.), *Oxford Readings in Classical Studies Xenophon*, Oxford University Press, New York.

Günay, E. (2015), "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri", *International Journal of Academic Value Studies*, 1(1): 46-64.

Güngör, K. (2015), "İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler", http://www2.aku.edu.tr/~kgungor/kamil_gungor.pdf (05.01.2024).

Güran, T. (1999), *İktisat Tarihi*, Acar Matbaacılık, İstanbul.

Hegel, G. W. F. (2020), *Tarihte Akıl*, (ed. Murat Ceyişakar), Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Heilbroner, R. L. (1968), *The Economic Problem*, Prentice – Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey.

Hirst, K. K. (2019), "Top Characteristics of Ancient Civilizations", <https://www.thoughtco.com/top-characteristics-of-ancient-civilizations-170513>

Kılıç, R. (2015), *İktisadi Düşünce*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.

Kök, R. (1999), *İktisadın Tarihi ve Felsefi Temelleri*, Anadolu Matbaacılık, İzmir.

Kumbaracıbaşı, O. (1976), *Ekonomik Doktrinler ve Ekonomik Düşüncenin Evrimi*, Üçüncü Baskı, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara.

Kutlutürk, C. (2019), "Hint Dinleri", Şinasi Gündüz (Ed.), *Dünya Dinleri*, MiletNihal Yayınları, İstanbul.

Landreth, H., Colander, D. C. (2001), *History of Economic Thought*, (Fourth Edition), Houghton Mifflin Company, Boston.

Lowry, S. T. (1958), *A Survey of Early Economic Thought on the Problem of Resource Analysis* LSU Historical Dissertations and Theses. 465. https://repository.lsu.edu/gradschool_disstheses/465 (05.01.2024).

Macleod, H. D. (1858), *The Elements of Political Economy*, Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, London.

Mehari, T. Y. (2002), *A Short History of Economic Thought*, <https://research.rug.nl/en/publications/a-short-history-of-economic-thought> (05.01.2024).

Ökte, K. S. (2008), "Antik Çağda İktisadi Düşünce", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(24): 37-62. <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423879208.pdf> (05.01.2024).

Plato (1871), *The Republic*, (Benjamin Jowett, Çev.), Global Grey Ebooks, <file:///C:/Users/tosh%C4%B1ba/Downloads/republic.pdf> (05.01.2024).

Ricardo, D. (1817), *On The Principles of Political Economy and Taxation*, John Murray, London.

- Rothbard, M. N. (2006), *Economic Thought Before Adam Smith: An Austrian Perspective on the History of Economic Thought Volume I*, Ludwig von Mises Institute, Alabama.
- Sandelin, B., Trautwein, H. M., Wundrak, R. (2014), *A Short History of Economic Thought*, Third Edition, Routledge, Taylor & Francis Group, N.Y.
- Savaş, V. F. (1997), *İktisatın Tarihi*, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, İstanbul.
- Selik, M. (1988), *100 Soruda İktisadî Doktrinler Tarihi*, 4. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Spengler, J. J. , Allen, W. R. (1960), *Essays in Economic Thought: Aristotle to Marshall*, Rand McNally & Company, Chicago.
- Şeker, S., Şeker, F. (2019), “MÖ 8. Binyıl’dan Yazının İcadına Kadar Kullanılan Muhasebe Sistemi: Token’ler”, *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 107-119.
- Taş, S., Günay, E. (2015). “Antik Çağ Topluluklarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2): 141-166.
- Tomanbay, M. (2019), “İktisadi Düşüncenin Gelişimi ve İktisat Okulları”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15): 31-45.
- Turanlı, R. (1994), *İktisadi Düşünce Tarihi*, (İkinci Baskı), Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- Turgot, A. R. J. (1767), *Observation sur un Mémoire de M. de Saint-Pérvay*, ed., Schelle, Gustave, Œuvres de Turgot et Documents le Concernant, 2. Librairie Félix Alcan, [1914]. Originally published in (1767), Paris.
- Usta, S. (2013), *Dünyayı Değiştiren Düşünürler: I. Cilt Hint Veda’larından Giordano Bruno’ya*, Yordam Kitap Basım ve Yayın, İstanbul.
- Vurusic, N. (2019), 6 Traits of Civilization, <https://msvurusic.weebly.com/6-characteristics-of-civilization.html>.
- Walendowski, G. (2019), The Economic Ideas of Plato and Aristotle, <https://philosophypathways.com/essays/walendowski3.html>.
- Xenophon. (1923), *Memorabilia Oeconomicus Symposium Apology*, (E. C. Marchant & O. J. Todd, Trans.), Harvard University Press, London. (Original work published at 430–354 BCE).
- Yalçın, A. (1983), *İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi*, İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, F. (2002), *İlkçağ Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, İstanbul: Köprü Yayıncılık.
- Zerby, C. (2003), *The Devil’s Details: A History of Footnotes*, Touchstone Books/Simon & Schuster, New York.